

Hannah Arendt

Over geweld

Vertaald door Rob van Essen

Met een voorwoord van Ido de Haan

OLYMPUS

Deze beschouwingen zijn ontstaan als een reactie op de gebeurtenissen en discussies van de laatste jaren zoals die zich afgespeeld hebben tegen de achtergrond van de twintigste eeuw, een eeuw die, zoals Lenin al voorspelde, een eeuw van oorlogen en revoluties is geworden, en dus een eeuw vol geweld – het soort geweld dat tegenwoordig als het gemeenschappelijke kenmerk van oorlogen en revoluties wordt gezien. De huidige situatie wordt echter door nog een factor gekenmerkt, een factor die, hoewel hij door niemand werd voorzien, minstens zo belangrijk is. De technische ontwikkeling van de werktuigen van het geweld is momenteel zo vergevorderd dat geen enkel politiek doel ook maar enigszins met hun destructieve potentieel in verhouding staat, of hun daadwerkelijke gebruik in een gewapend conflict rechtvaardigt. Het gevolg is dat oorlog – sinds mensengeugenis de uiteindelijke, onbarmhartige scheidsrechter bij internationale conflicten – veel van zijn doelmatigheid, en bijna al zijn glamour heeft verloren. Het ‘apocalyptische’ schaakspel tussen de grote mogendheden, met andere woorden, degenen die zich op het hoogste niveau van onze beschaving bevinden, wordt gespeeld volgens de regel: ‘wie er ook “wint”, het zal het einde van beide partijen betekenen’;¹ het is een spel dat geen enkele overeenkomst vertoont met welk voorafgaand oorlogsspel dan ook. Zijn ‘rationele’ doel is niet

overwinning maar afschrikking, en de wapenwedloop, die nu niet langer een voorbereiding op oorlogsvoering is, kan alleen nog maar gerechtvaardigd worden op grond van het feit dat toenemende afschrikking de beste garantie voor vrede is. De vraag of we er ooit in zullen slagen ons uit deze onmiskenbaar krankzinnige situatie te bevrijden, valt niet te beantwoorden.

Aangezien geweld – anders dan macht, kracht en sterkte – altijd instrumenten nodig heeft (zoals Engels al lang geleden opmerkte),² speelde de technologische revolutie, een revolutie in het vervaardigen van gereedschappen, bij de oorlogvoering een bijzonder grote rol. De essentie van gewelddadig handelen wordt beheerst door de categorie van het doel en de middelen. Toegepast op menselijke situaties is het belangrijkste kenmerk van deze categorie altijd geweest dat het doel het gevaar loopt om overweldigd te worden door de middelen die door hem worden geheiligd en nodig zijn om hem te bereiken. Aangezien het einddoel van menselijk handelen, in tegenstelling tot de eindproducten van menselijke vervaardiging, nooit op betrouwbare wijze kan worden voorspeld, zijn de middelen die gebruikt worden om politieke doelen te bereiken vaak van groter belang voor de wereld van morgen dan de beoogde doelen.

Omdat de resultaten van menselijk handelen zich aan de controle van de handelende persoon onttrekken, brengt geweld bovendien een bijkomend element van willekeur met zich mee; nergens speelt Fortuna, tegenslag of geluk, een belangrijker rol in menselijke aangelegenheden dan op het slagveld, en deze invasie van het totaal onverwachte verdwijnt niet wanneer je haar een ‘toevallige gebeurtenis’ noemt, en haar als wetenschappelijk verdacht bestempelt; ook kan zij niet door simulaties, scenario’s, speltheorieën en dergelijke worden geëlimineerd. Er bestaat op dit gebied geen enkele zekerheid, zelfs niet de uiteindelijke zekerheid dat bepaalde, be-

rekende omstandigheden in wederzijdse vernietiging zullen resulteren. Het feit dat degenen die zich met de perfectie van de vernietigingsmiddelen bezighouden uiteindelijk een niveau van technologische ontwikkeling hebben bereikt waarop hun doel, de oorlogvoering, ten gevolge van de middelen die haar ten dienste staan op het punt staat geheel te verdwijnen,³ zorgt ervoor dat we deze allesoverheersende onvoorspelbaarheid, waarmee we geconfronteerd worden zodra we het domein van het geweld binnentreden, niet vergeten. Dat de oorlog nog steeds niet is uitgebannen, komt niet door een heimelijke doodswens van de menselijke soort, of door een onbedwingbare instinctieve neiging tot agressie, of, tot slot en iets geloofwaardiger, door de ernstige economische en sociale gevaren die aan ontwapening zijn verbonden,⁴ maar voornamelijk door het simpele feit dat er op het politieke toneel nog geen substituut voor deze ultieme scheidsrechter in internationale aangelegenheden is verschenen. Had Hobbes het niet bij het rechte eind toen hij zei: 'Zonder het zwaard zijn verdragen slechts woorden'?

Ook is het niet waarschijnlijk dat er een substituut zal verschijnen zolang nationale onafhankelijkheid (met andere woorden: vrijheid van buitenlandse overheersing) en de soevereiniteit van de staat (met andere woorden: de aanspraak op ongecontroleerde en onbeperkte macht in buitenlandse aangelegenheden) aan elkaar worden gelijkgesteld. (De Verenigde Staten vormen een van de weinige landen waar een werkelijke scheiding van vrijheid en soevereiniteit in ieder geval in theorie mogelijk is, in zoverre dat de eigenlijke fundamenten van de Amerikaanse republiek er niet door zouden worden aangetast. Verdragen met het buitenland maken volgens de constitutie een wezenlijk onderdeel van de wetten van het land uit, en zoals rechter James Wilson in 1793 opmerkte: 'De term "soevereiniteit" is de constitutie van de Verenigde Staten volkomen onbekend.' Maar de tijden van

zo'n glashelder en trots afscheid van het traditionele taalgebruik en het conceptuele politieke raamwerk van de Europese natiestaat liggen ver achter ons; de erfenis van de Amerikaanse Revolutie is vergeten, en de Amerikaanse regering heeft zich, ten goede of ten kwade, toegang tot het Europese gedachtegoed verschaft alsof het om het vaderlijk erfdeel ging – zich helaas onbewust van het feit dat de achteruitgang van de macht van Europa voorafgegaan werd door, en vergezeld ging van, het failliet van de politiek: het failliet van de natiestaat en zijn concept van soevereiniteit.) Dat oorlog in de buitenlandse politiek van onderontwikkelde landen nog steeds de ultima ratio is, de aloude voortzetting van politiek met gewelddadige middelen, is geen argument tegen zijn verouderde status, en het feit dat alleen kleine landen zonder nucleaire of biologische wapens zich nog oorlogen kunnen veroorloven, biedt geen vertroosting. Het is een publiek geheim dat de beruchte toevallige gebeurtenis de meeste kans loopt zich in dié delen van de wereld voor te doen waar het aloude gezegde 'er is geen alternatief voor de overwinning' een grote mate van geloofwaardigheid blijft behouden.

Onder deze omstandigheden is het zeer alarmerend dat gedurende de laatste decennia het prestige van wetenschappelijk georiënteerde deskundigen bij overheidsorganen gestaag is toegenomen. Het probleem is niet dat ze koelbloedig genoeg zouden zijn om 'het ondenkbare te denken', maar dat ze niet *dén*ken. In plaats van dat ze zich met zo'n ouderwetse, niet in computertermen te vatten activiteit bezighouden, berekenen ze de consequenties van bepaalde hypothetische constellaties, zonder dat ze echter in staat zijn om hun hypothesen aan daadwerkelijke verschijnselen te toetsen. Deze hypothetische constructies van toekomstige gebeurtenissen lijden altijd aan hetzelfde logische mankement: wat zich aanvankelijk als een hypothese aandient – met of zonder veronderstelde alternatieven, afhankelijk van het niveau van complexiteit

– verandert onmiddellijk, meestal na een paar alinea's, in een 'feit', waaruit vervolgens een hele reeks gelijksoortige niet-feiten ontspringt, met als resultaat dat het zuiver speculatieve karakter van de hele onderneming totaal uit het oog verloren wordt. Overbodig te vermelden dat dit geen wetenschap is, maar pseudo-wetenschap, 'de wanhopige poging van de sociale wetenschappen en de gedragswetenschappen om de uiterlijke kenmerken te imiteren van wetenschappen die daadwerkelijk over een betekenisvolle intellectuele inhoud beschikken', om Noam Chomsky te citeren. En het meest in het oog lopende, en 'meest diepgaande bezwaar tegen dit type strategische theorie is niet zijn beperkte bruikbaarheid, maar de aan hem verbonden gevaren, want hij kan ons er ten onrechte van overtuigen dat we gebeurtenissen begrijpen en hun voortgang kunnen beheersen', zoals Richard N. Goodwin onlangs opmerkte in een recensie waarin eindelijk eens de 'onbewuste humor' die veel van deze pompeuze pseudo-wetenschappelijke theorieën kenmerkt aan het licht werd gebracht.⁵

Gebeurtenissen zijn per definitie verschijnselen die gangbare processen en procedures onderbreken; alleen in een wereld waarin nooit iets van belang voorviel zou de droom van de futurologen uit kunnen komen. Toekomstvoorspellingen zijn nooit iets anders dan projecties van huidige automatische processen en procedures, met andere woorden, van gebeurtenissen die zich voor zullen blijven doen als er niet ingegrepen wordt, en er niets onverwachts gebeurt; elke handeling, ten goede of ten kwade, en elke toevallige gebeurtenis vernietigt noodzakelijkerwijs het raamwerk van het patroon waarin de voorspelling zich beweegt, en waarin deze zijn bewijsgrond vindt. (De terloopse opmerking van Proudhon, 'De vruchtbaarheid van het onverwachte gaat de wijsheid van de staatsman ver te boven', geldt gelukkig nog steeds. En het spreekt vanzelf dat die vruchtbaarheid de berekeningen

van de deskundigen nog veel méér te boven gaat.) Om dergelijke onverwachte, onvoorziene en onvoorspelbare voorvallen als 'toevallige gebeurtenissen' of 'de laatste stuiptrekkingen van het verleden' af te doen, om ze als irrelevant te betitelen en ze tot de beruchte 'vuilnisbak van de geschiedenis' te veroordelen, is wel een erg voor de hand liggend trucje; een trucje dat ongetwijfeld helpt de theorie te verhelderen, maar de consequentie is dan wel dat die theorie steeds verder van de werkelijkheid verwijderd raakt. Het gevaar is niet alleen dat deze theorieën geloofwaardig zijn, omdat ze hun bewijsgrond aan daadwerkelijk waarneembare contemporaine ontwikkelingen ontleen, maar ook dat ze, vanwege hun innerlijke consistentie, een hypnotisch effect hebben; ze wiegen ons gezond verstand in slaap, en ons gezond verstand is niets anders dan het geestelijke orgaan waarmee we waarnemen, begrijpen, en met de werkelijkheid en feitelijkheid omgaan.

Iedereen die zich met het denken over geschiedenis en politiek bezighoudt, is bekend met de bijzonder grote rol die geweld altijd in menselijke aangelegenheden heeft gespeeld, en op het eerste gezicht is het verrassend dat geweld zo zelden het onderwerp van nader onderzoek is geweest.⁶ (In de laatste druk van de *Encyclopedia of the Social Sciences* is 'geweld' niet eens belangrijk genoeg voor een eigen lemma.) Hieruit blijkt tot in welke mate geweld en zijn willekeurige karakter als vanzelfsprekend werden beschouwd; een vanzelfsprekendheid die leidde tot veronachtzaming, want niemand onderzoekt of bevraagt het voor de hand liggende. Zij die in menselijke aangelegenheden niets anders dan geweld zagen, en ervan overtuigd waren dat die aangelegenheden altijd een 'toevallig, niet ernstig, niet nauwkeurig' karakter hadden (Renan), of dat God zich altijd aan de zijde met de grootste divisies schaarde, wilden zowel aan geweld als aan de geschiedenis verder geen woorden meer vuilmaken. Ieder-

een die in de verslagen van het verleden enige betekenis probeerde te ontdekken moest bijna wel tot de conclusie komen dat geweld een marginaal verschijnsel was. Of het nu Clausewitz is die oorlog 'de voortzetting van politiek met andere middelen' noemt, of Engels die geweld definieert als de versneller van economische ontwikkeling,⁷ de nadruk ligt altijd op politieke of economische continuïteit, op de continuïteit van een proces dat bepaald blijft door wat aan gewelddadige actie voorafging. Daarom hielden onderzoekers op het gebied van internationale betrekkingen tot voor kort vol dat het een grondregel was dat 'een militaire oplossing die in strijd was met de diepere culturele bronnen van nationale macht niet stabiel kon zijn', of, in de woorden van Engels: 'Overall waar de machtsstructuur van een land in tegenspraak is met zijn economische ontwikkeling' is het de politieke macht met haar geweldsmiddelen die het onderspit zal delven.⁸

Tegenwoordig zijn al deze oude waarheden over de relatie tussen oorlog en politiek of over geweld en macht niet meer van toepassing. De Tweede Wereldoorlog werd niet gevolgd door vrede maar door een Koude Oorlog en de totstandkoming van het militair-industriële complex. Of er nu gesproken wordt over 'het belang van oorlogvoerend potentieel als de fundamenteel structurerende kracht in de maatschappij', of gesteld wordt dat 'economische systemen, politieke filosofieën en rechtsinstellingen in dienst staan van het oorlogsbestel en dat bestel versterken, in plaats van andersom', of dat de conclusie getrokken wordt dat 'de oorlog zelf het fundamentele sociale systeem is, waarin ondergeschikte methoden van sociale organisatie botsen of samengaan' – het klinkt allemaal een stuk plausibeler dan de negentiende-eeuwse formules van Clausewitz of Engels. En zelfs nog veel wezenlijker dan de eenvoudige omkering waar de anonieme auteur van *Report from Iron Mountain* mee aankomt – in plaats dat

oorlog gezien moet worden als ‘een voortzetting van diplomatie (of van politiek, of van het najagen van economische doelen)’, moet vrede als de voortzetting van oorlog met andere middelen worden beschouwd – is de daadwerkelijke ontwikkeling in de techniek van de oorlogvoering. In de woorden van de Russische natuurkundige Sacharov: ‘Een thermoneucleaire oorlog kan niet gezien worden als een voortzetting van politiek met andere middelen (zoals Clausewitz stelt). Het zou een middel tot universele zelfmoord zijn.’⁹

Ook weten we dat ‘een paar wapens in een paar seconden alle andere bronnen van nationale macht kunnen wegvagen’,¹⁰ dat er biologische wapens zijn ontworpen die ‘kleine groepen mensen in staat stellen de strategische balans te verstoren’ en die goedkoop genoeg zijn om ontwikkeld te worden door ‘staten die niet in staat zijn om een nucleaire aanvalsmacht te ontwikkelen’,¹¹ dat robotsoldaten ‘binnen enkele jaren [...] menselijke soldaten volkomen overbodig’ zullen hebben gemaakt,¹² en dat, ten slotte, arme landen bij conventionele oorlogvoering een stuk minder kwetsbaar zijn dan grootmachten, juist omdat ze ‘onderontwikkeld’ zijn, en omdat technologische overmacht in guerrillaoorlogen ‘eerder een handicap dan een pluspunt’ kan zijn.¹³ Al deze verontrostende nieuwigheden betekenen een complete kentering in de verhouding tussen macht en geweld, en wijzen vooruit naar een nieuwe kentering in de toekomstige verhouding tussen kleine en grote mogendheden. De hoeveelheid geweld die een bepaald land ter beschikking staat zou binnenkort wel eens geen betrouwbare indicatie meer kunnen zijn van de sterkte van dat land, en geen betrouwbare garantie tegen vernietiging door een aanmerkelijk kleinere en zwakkere mogendheid. En deze ontwikkeling vertoont een onheilspellende overeenkomst met een van de oudste inzichten van de politologie, namelijk het inzicht dat macht niet in termen van rijkdom gemeten kan worden, dat macht door een overvloed

aan rijkdom uitgehold kan worden, en dat weelde een bijzondere bedreiging voor de sterkte en het welzijn van republieken vormt – een inzicht dat, ondanks dat het in vergetelheid is geraakt, zijn waarde heeft behouden, zeker in een tijd waarin zijn waarheidsgehalte er een nieuwe dimensie bij heeft gekregen omdat het nu ook van toepassing is op het arsenaal van geweld.

Terwijl de toepassing van geweld als instrument in internationale aangelegenheden alleen maar gevaarlijker en onbetrouwbaarder is geworden, is het prestige en de aantrekkingskracht van geweld voor binnenlandse aangelegenheden alleen maar gegroeid, met name wat revoluties betreft. De krachtige marxistische retoriek van nieuw links valt samen met de gestage opkomst van de totaal niet marxistische, door Mao tse-Tung verwoorde overtuiging dat macht uit de loop van een geweer groeit. Marx was zich wel degelijk bewust van de rol die geweld in de geschiedenis speelt, maar volgens hem was deze rol van ondergeschikt belang; de oude maatschappij zou niet door geweld aan haar einde komen, maar door de in haar wortelende tegenstrijdigheden. De opkomst van een nieuwe maatschappij werd voorafgegaan, maar niet veroorzaakt, door gewelddadige uitbarstingen, die hij vergeleek met de weeën die voorafgaan aan de geboorte, maar er uiteraard niet de oorzaak van zijn. Op vergelijkbare wijze beschouwde hij de staat als een geweldsinstrument in de handen van de heersende klasse; maar de werkelijke macht van de heersende klasse bestond niet uit en berustte niet op geweld. Die macht werd bepaald door de rol die de heersende klasse in de maatschappij speelde, of, om preciezer te zijn, door de rol die ze in het productieproces speelde. Het is vaak opgemerkt, en soms betreurd, dat revolutionair links onder invloed van Marx het gebruik van gewelddadige middelen uitsloot; de ‘dictatuur van het proletariaat’ – die in de geschriften van Marx een onverholen repressief karakter droeg

– kwam na de revolutie, en zou, net zoals de Romeinse dictatuur, slechts een bepaalde tijd mogen duren. Politieke moordaanslagen waren, afgezien van een paar door kleine groepen anarchisten uitgevoerde individuele terreurdaden, voornamelijk het domein van rechts, terwijl georganiseerde gewapende opstanden de specialiteit van het leger bleven. Links bleef ervan overtuigd ‘dat alle samenzweringen niet alleen nutteloos zijn, maar ook schadelijk. Ze [wisten] maar al te goed dat revoluties niet moedwillig en naar willekeur gecreëerd worden, maar dat ze altijd en overal het noodzakelijke resultaat waren van omstandigheden die volkomen onafhankelijk waren van de wil en de leiding van afzonderlijke partijen en complete klassen.’¹⁴

Op theoretisch niveau waren er een paar uitzonderingen. Georges Sorel, die aan het begin van de eeuw het marxisme met Bergsons filosofie van het leven trachtte te combineren – het resultaat komt merkwaardig dicht in de buurt van Sartres huidige mix van existentialisme en marxisme, zij het op een minder complex niveau – zag de klassenstrijd in militaire termen; toch kwam hij uiteindelijk met niets gewelddadigers dan de befaamde mythe van de algemene staking voor de dag, een actieform die we tegenwoordig eerder als onderdeel van geweldloze politiek zouden zien. Vijftig jaar geleden was zelfs dit bescheiden voorstel al genoeg om hem de reputatie van fascist te bezorgen, niettegenstaande zijn enthousiaste waardering voor Lenin en de Russische Revolutie. Sartre, die in zijn voorwoord bij Fanons *Les damnés de la terre* veel verder gaat in zijn verheerlijking van geweld dan Sorel in zijn beroemde *Reflections sur la violence* – en ook verder dan Fanon zelf, wiens betoog hij tot zijn uiteindelijke conclusie wil voeren – heeft het nog steeds over ‘Sorels fascistische uitingen’. Hieruit blijkt tot in welke mate Sartre zich niet bewust is van het fundamentele verschil tussen hem en Marx wat het geweldsvraagstuk betreft, vooral als hij stelt dat ‘onbedwing-

baar geweld [...] de herschepping van de mens door zichzelf' is, en dat door 'waaninnige razernij' de 'ellendigen dezer aarde' de mogelijkheid krijgen 'mens te worden'. Deze opvattingen zijn des te opvallender omdat het idee van de zichzelf scheppende mens nadrukkelijk tot de traditie van het hegeliaanse en marxistische denken behoort; het is het absolute fundament van het gehele linkse humanisme. Volgens Hegel 'produceert' de mens zichzelf echter door het denken,¹⁵ terwijl volgens Marx, die Hegels 'idealisme' op zijn kop zette, deze functie werd vervuld door de arbeid, het middel waardoor de mens tot stofwisseling met de natuur komt. En hoewel aangevoerd zou kunnen worden dat alle concepten van de zichzelf scheppende mens een opstand tegen de feitelijkheid van de menselijke situatie gemeen hebben – niets is duidelijker dan dat de mens, als onderdeel van de soort en als individu, zijn bestaan níét aan zichzelf dankt – en dat daarom wat Sartre, Marx en Hegel gemeen hebben relevanter is dan de specifieke handelingen waardoor dit niet-feit tot stand gekomen zou kunnen zijn, toch kan niet worden ontkend dat er een grote kloof bestaat tussen de wezenlijk vredzame activiteiten van denken en arbeiden en alle daden van geweld. 'Met het doodschieten van een Europeaan sla je twee vliegen in één klap. [...] er blijven een dode man en een vrije man over,' zegt Sartre in zijn voorwoord. Zo'n zin zou Marx nooit geschreven kunnen hebben.*

Ik citeerde Sartre om te laten zien dat deze nieuwe wending naar geweld in het denken van revolutionairen zelfs door een van hun meest representatieve en uitgesproken woordvoerders onopgemerkt kan blijven,** en dat is des te opvallender omdat het duidelijk niet om een abstract concept van de ideeëngeschiedenis gaat. (Als je het 'idealistische' con-

* Zie bijlage 1

** Zie bijlage 2